

بسم الله الرحمن الرحيم

نقش مادران در تربیت فرزندان با الگوگیری از زنان شاخص از منظر قرآن کریم و روایات

استاد راهنما: معصومه شیخ الاسلامی

فاطمه خطیری کمرودی، محدثه ابوجعفری، سیده فاطمه سیادت

مدرسه علمیه عصمتیه سمنان (بشری)

چکیده

پژوهش حاضر به بررسی نقش و تأثیر تربیت اخلاقی، معرفتی و اجتماعی زنان در اسلام با تمرکز بر نمونه‌های معرفی شده در قرآن کریم و روایات پرداخته است. مسئله اصلی تحقیق، شناخت جایگاه زنان در ارتقای هویت اجتماعی و اخلاقی جامعه اسلامی و تحلیل نحوه عملکرد آنان در پیروی از فرامین الهی در بزنگاه‌های انحرافات اجتماعی است. قلمرو بحث شامل بررسی ویژگی‌های فطری زنانه، نقش اجتماعی مادران، و آموزه‌های تربیتی ارائه شده در متون دینی و منابع معتبر تاریخی و تفسیری است. منابع تحقیق مشتمل بر قرآن کریم، احادیث معتبر، کتب تاریخی و پژوهش‌های علمی مرتبط با عملکرد زنان مطرح در اسلام می‌باشد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که بعد تربیت اجتماعی و مسئولیت‌پذیری نسبت به سایر ابعاد از اهمیت بیشتری برخوردار است چون هم آیات بیشتری را به خود اختصاص داده و هم آیات قرآن تمرکز بیشتری بر تشریح جریان داشته است؛ به عنوان نمونه ایستادگی زنان شاخصی چون حضرت آسیه، حضرت هاجر و حضرت زینب(س)، توانست جریان تاریخ را تغییر دهد و در زمانی که مردان الهی به دلیل تبلیغات سوء دشمنان هیچ تأثیری نمی‌توانستند داشته باشند، تحول آفرین شدند.

واژگان کلیدی: ابعاد تربیت، تربیت اجتماعی، زنان شاخص

مقدمه

تربیت فرزندان به‌ویژه از منظر دینی و اجتماعی، همواره یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های جوامع بشری بوده است. در میان عوامل متعدد تربیت، نقش مادر به‌عنوان نخستین مربی و الگوی عاطفی، معنوی و اجتماعی، جایگاهی بی‌بدیل دارد. قرآن کریم و روایات اسلامی نیز بر اهمیت جایگاه مادر تأکید فراوان داشته و شخصیت‌های برجسته‌ای همچون حضرت زهرا(س)، حضرت زینب(س)، حضرت مریم(س)، حضرت هاجر(س) و حضرت آسیه(س) را به‌عنوان الگوهای ماندگار در عرصه تربیت معرفی کرده‌اند. این زنان الهی، هر یک در شرایط خاص تاریخی و اجتماعی خود، توانستند نقش مهمی در شکل‌دهی شخصیت فرزندان و حتی در هدایت جوامع ایفا کنند؛ نقشی که از ابعاد عاطفی و مهرورزی گرفته تا عرصه‌های عبادی و اجتماعی گسترده است. با توجه به قرار گرفتن در عصر رسانه‌ها و تأثیرات فراوان آنها در امر تربیت فرزندان و گاه دشوار کردن و به چالش کشیدن این امر و مشکلات و معضلات فراوان دیگری همچون؛ سستی پیوندهای خانوادگی، کاهش معنویت و ضعف در هویت اجتماعی نسل جوان، در چنین شرایطی، بازخوانی و تبیین نقش مادران نمونه از منظر قرآن کریم و روایت اهل بیت (علیهم السلام) می‌تواند به‌عنوان الگویی کارآمد، راهگشای بسیاری از مسائل تربیتی امروز باشد.

اهمیت این پژوهش در آن است که نه تنها به واکاوی سیره زنان شاخص قرآنی و اسلامی می‌پردازد، بلکه با تأکید بر ابعاد عاطفی، عبادی و اجتماعی، الگویی جامع برای مادران امروز ترسیم می‌کند تا فرزندان مسئولیت‌پذیر، دیندار و آینده‌ساز پرورش دهند.

اهداف پژوهش حاضر را می‌توان در سه محور اساسی برشمرد: نخست، تبیین ابعاد مختلف تربیت از منظر زنان شاخص دینی؛ دوم، استخراج و تحلیل آموزه‌های کاربردی این سیره‌ها برای مادران امروز؛ و سوم، ارائه الگویی جامع برای پیوند میان تربیت سنتی و نیازهای تربیتی معاصر. بر این اساس، سؤالات اصلی پژوهش عبارت‌اند از:

۱. زنان شاخصی چون حضرت زهرا(س)، حضرت زینب(س)، حضرت مریم(س)، حضرت هاجر(س) و حضرت آسیه(س) در عرصه‌های عاطفی، عبادی و اجتماعی چگونه عمل کرده‌اند؟
۲. آموزه‌های تربیتی برگرفته از این الگوها چه کارکردی در شرایط اجتماعی و فرهنگی امروز دارند؟
۳. چگونه می‌توان از این آموزه‌ها الگویی جامع برای تربیت نسل جدید استخراج کرد؟

پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که مطالعات متعددی در زمینه نقش زنان برجسته در تاریخ ادیان و اسلام انجام شده است. آثاری چون مقاله قرآن و نقش تربیتی مادر در خانواده اثر سید حسین هاشمی و یا کتاب سیری در تربیت اسلامی تألیف مصطفی دلشاد تهرانی که اغلب این پژوهش‌ها یا بر یک شخصیت خاص متمرکز بوده‌اند، مانند مقاله روش های تربیت در داستان حضرت موسی(ع) در قرآن اثر مصطفی مصباح الهدی و پژوهش‌هایی پیرامون حضرت زهرا(س) یا حضرت مریم(س)، و یا به یکی از ابعاد تربیتی، مانند بعد عبادی یا عاطفی پرداخته‌اند. خلأ اساسی در تحقیقات پیشین، فقدان یک نگاه جامع و تطبیقی به ابعاد گوناگون تربیت در میان چندین زن شاخص دینی است؛ پژوهش حاضر درصدد پرکردن این خلأ و ارائه الگویی کامل برای مادران مسلمان امروزی است.

۱. تبیین مفهوم مادر در دین اسلام

قرآن در سوره اسراء احسان و نیکی به والدین را در شمار قضاء و احکامی که الزامی و بایندی است قرار می‌دهد و نمونه‌های از رفتار و برخورد محسانانه و نیکو را نیز یادآور می‌شود و در آخر می‌افزاید که فرزندان باید، در خلوت گه راز و نیایش با خداوند، از نقش تربیتی والدین یاد کنند « وقل رب ارحمهما کما ربیانی صغیرا(اسراء/ ۲۴) » (و بگو؛ پروردگارا همان گونه که آنان مرا در کوچکی تربیت کردند، مشمول رحمتشان قرار ده).

قرآن کریم در دو سوره (احقاف/ ۱۵ و لقمان/ ۱۵) بر روی واژه مادر (ام) جداگانه تکیه کرده و زحمت‌ها، رنج‌ها و بیداری‌هایی که برای پرورش، تربیت و سلامت فرزند خود در هنگام بارداری، شیردهی، متحمل گشته است، یادآور شده و بدین سان منزلت مادری را ارج بیشتر از پدر بودن نهاده و حقوق بیشتر او بر فرزندان را گوشزد کرده است.

اما با توجه به ملاک ارزش گذاری اسلام که اسلام و فرهنگ قرآنی به تمامی کسانی که دارای نقش و کارکرد تربیتی هستند، ارج و منزلتی بیش از سایرین بخشیده است، از این رو مهم‌ترین مواردی که قرآن به نقش قابل تحسین مادران پرداخته، مواردی است که به جنبه مربیگری آنان نظر داشته است. از آن جمله اینکه حق بیشتر مادران بر فرزندان. نیکی و احسان به والدین در هفت سوره قرآن، سفارش شده و همواره پس از ایمان به خدا و یکتاپرستی که سنگ بنای سازواره اندیشه اسلامی را تشکیل می‌دهد، قرار گرفته است. پس می‌توان نتیجه گرفت در فرهنگ اسلامی، مادر، تنها به کسانی که فرزندی به دنیا بیاورند اطلاق نمی‌شود بلکه مادری یک

جایگاه است که هر کسی می تواند با انجام یکسری فداکاری ها و گذشت ها آن جایگاه را به دست آورد مانند حضرت زهرا(س) که حضرت رسول(ص) او را (ام اییها) خواند.

۲. تربیت عاطفی و مهرورزی

عاطفه و مهرورزی در زندگی حضرت زهرا(س)

حضرت فاطمه زهرا (س) در جایگاه مادری، مظهر کامل مهرورزی و عاطفه مادری در جهان اسلام است. محبت ایشان به فرزندان تنها یک عاطفه طبیعی نبود، بلکه جلوه ای از رحمت الهی و سیره تربیتی معصومانه بود که هم آرامش روانی فرزندان را تأمین می کرد و هم بستری برای تربیت دینی و اخلاقی آنان فراهم می ساخت. قرآن کریم به صراحت پیوند عاطفی میان والدین و فرزندان را یک اصل اساسی معرفی کرده و می فرماید: «وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ إِحْسَانًا» (احقاف/۱۵). این آیه نشان می دهد که رابطه والدین و فرزند بر پایه محبت و احسان قرار دارد و در حقیقت مهرورزی والدین به فرزندان، زمینه ساز تحقق این احسان متقابل است.

پیامبر اکرم (ص) بارها بر ابراز محبت به فرزند تأکید کرده و فرموده اند: «مَنْ قَبَّلَ وَلَدَهُ كَتَبَ اللَّهُ لَهُ حَسَنَةً»؛ هر کس فرزندش را ببوسد خداوند برای او یک حسنه می نویسد (کلینی، ۱۳۷۰ ش، ج ۶، ص ۴۹). این بیان نشان می دهد که حتی ساده ترین ابراز عاطفه، از نگاه دین ارزش عبادی و پاداش الهی دارد.

حضرت فاطمه (س) که تربیت یافته مستقیم مکتب نبوی بودند، این آموزه ها را در زندگی شخصی خود عینیت بخشیدند و مهرورزی به فرزندان را نه تنها در سطح عاطفی بلکه به عنوان یک وظیفه الهی دنبال کردند. حضرت فاطمه (س) از دست پروردگان و به تعبیری از پدید آورندگان مکتبی است که شاد کردن فرزند را معادل آزاد کردن بنده می داند. او توصیه می کند که هنگام رفتار با کودکان، باید مانند آنها کودک شد (العاملی، ۱۴۰۸ ق، ج ۱۵، ص ۲۰۳).

حضرت بهترین عمل نزد خداوند را شادی ای می داند که انسان در قلب مومنی به وجود می آورد. حضرت فاطمه (س) تا سحر در پیشگاه خداوند به نیایش می ایستاد و در پاسخ فرزندش که از او می پرسد: مادر! چرا برای ما دعا نکردی و فقط برای همسایه ها دعا کردی؟ می فرماید: «فرزندم! اول همسایه؛ بعد خانه» (کشف الغمه، ۱۳۶۵ ش، ج ۱، ص ۱۵۲).

ایشان در رفتار روزمره با فرزندان‌شان نهایت عاطفه و مهر را نشان می‌دادند. امام حسن مجتبی (ع) نقل می‌کند: «مادرم فاطمه (س) هرگز مرا به خواب نمی‌برد مگر آنکه بر من دعا می‌کرد و صورتم را می‌بوسید.» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۳، ص ۲۸۲).

در منابع اسلامی محبت به فرزند نشانه‌ای از رحمت الهی معرفی شده است. پیامبر اکرم (ص) فرموده‌اند: «إِنَّ اللَّهَ لَيَرَحِمُ الْعَبْدَ لَشِدَّةِ حُبِّهِ لَوْلَاكَ»؛ خداوند بنده‌ای را به خاطر شدت محبتش به فرزندش مورد رحمت قرار می‌دهد (کلینی، ۱۳۷۰ش، ج ۶، ص ۵۰). حضرت زهرا (س) با ابراز محبت بی‌کران نسبت به فرزندان‌شان، تجلی عملی این سنت نبوی بودند و در حقیقت، محبت ایشان جلوه‌ای از مهر و رحمت الهی بود که در وجودشان به منصفه ظهور رسید.

حضرت فاطمه (س) در میان مشغله‌های فراوان و شرایط دشوار زندگی، لحظاتی را برای بازی، محبت و انس با فرزندان خود قرار می‌دادند، تا ضمن تأمین نیازهای مادی و تربیتی آنان، زمینه رشد عاطفی و آرامش روحی کودکان فراهم شود. ایشان هنگام بازی با فرزندان‌شان حسن (ع) و حسین (ع) برای آنان سرودهای کودکانه می‌خواندند. در روایت آمده است: «كانت فاطمة (س) تُدَلِّلُ الْحَسْنَ وَالْحُسَيْنَ وَ تُغْنِي لهما و هي تقول: يا سیدی یا حیّیا»؛ فاطمه (س) با حسن (ع) و حسین (ع) بازی می‌کرد و برای آنان شعر و ترانه‌های محبت‌آمیز می‌خواند و می‌گفت: «ای سروران کوچک من! ای محبوبان من!» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۳، ص ۲۸۲). این رفتار در عین حال نشان دهنده شیوه تربیت اسلامی در نگاه اهل بیت است؛ تربیتی که محبت و ملامت را در کنار تعلیم و عبادت قرار می‌دهد. پیامبر اکرم (ص) خود بارها در جمع اصحاب، امام حسن (ع) و امام حسین (ع) را بر دوش می‌نشانند و بازی می‌کردند (بخاری، ۱۳۷۲ش، ج ۵، ص ۲۲۲). حضرت زهرا (س) نیز همین سیره را ادامه دادند. بازی و شادی دادن به کودک نه تنها کاری بی‌اهمیت نبود، بلکه بخشی از فرآیند تربیت دینی و اخلاقی تلقی می‌شد.

محبت کلامی نیز یکی از ابعاد مهم سیره ایشان به شمار می‌رفت. حضرت زهرا (س) بارها امام حسن (ع) را در آغوش می‌گرفتند و می‌فرمودند: «یا بُنّی! أَنْتَ رِیْحَانَتی وَ ثَمَرَتی»؛ ای پسر من! تو گل خوشبوی من و میوه دل من هستی (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹ش، ج ۳، ص ۳۵۸). چنین خطاب‌های محبت‌آمیز علاوه بر تأمین نیازهای عاطفی کودک، به تقویت هویت فردی و عزت نفس او کمک می‌کرد. یافته‌های روان‌شناسی جدید نیز نشان می‌دهد که این گونه تأییدهای عاطفی، اساس شکل‌گیری شخصیت سالم و با اعتماد به نفس در فرزند است.

نتیجه گیری

پژوهش حاضر با هدف واکاوی نقش مادران در تربیت فرزندان با الگوگیری از زنان شاخص در قرآن و روایات، نشان داد که الگوهای معرفی شده در متن آیات قرآن و روایات، از جمله حضرت زهرا(س)، حضرت زینب(س)، حضرت مریم(س)، حضرت هاجر(س) و حضرت آسیه(س)، هر یک با توجه به شرایط تاریخی و اجتماعی خود، ابعاد گوناگون تربیت را به شکلی جامع به نمایش گذاشته‌اند. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که ۱: در بعد عاطفی، محبت و مهرورزی مادران نه تنها نقش اساسی در ایجاد امنیت روانی فرزندان دارد، بلکه بنیانی برای تربیت دینی و اخلاقی آنان فراهم می‌سازد؛ همان‌گونه که در سیره حضرت زهرا(س) و حضرت زینب(س) مشهود است. ۲: در بعد عبادی و معنوی، پیوند عمیق مادر با خداوند، زمینه‌ساز شکل‌گیری هویت دینی فرزندان است؛ ۳: در بعد اجتماعی، ایستادگی زنان شاخصی چون حضرت آسیه، حضرت هاجر و حضرت زینب(س)، نشان داد که مادر می‌تواند فراتر از حوزه خانواده، در تحولات اجتماعی و دفاع از ارزش‌ها نقش آفرین باشد. نکته مورد توجه در تمامی ابعاد تربیتی زنان شاخص، بحث اخلاص و الهی بودن و با معیارهای الهی سنجیدن و تصمیم گرفتن است، تا آنجا که حتی حضرات در ابراز عاطفه و مهرورزی خود، خداوند را در نظر داشته و به دنبال هموار کردن صراط هدایت برای افراد بشر بوده‌اند. با مقایسه این ابعاد می‌توان به این نتیجه رسید که بعد تربیت اجتماعی و مسئولیت‌پذیری از منظر آیات قرآن و روایات و در سیره اهل بیت(ع) مهمترین بعد است؛ به دلیل نمود اجتماعی و تأثیری که در تربیت افراد و جوامع دارد و با توجه به اینکه اسلام، دین فردی نیست و اغلب احکام آن اجتماعی است. در نتیجه در زوایای مختلفی از زندگی زنان شاخص در قرآن و روایات شاهد کنشگری اجتماعی آنان و تأثیرات تاریخی و تحول‌ساز آنها بوده ایم آن هم در مواقع حساس و بزنگاه‌هایی که به دلیل تبلیغات سوء دشمنان و شرایط موجود، مردان الهی، هیچ تأثیری نمی‌توانستند داشته باشند.

در اینجا زنان شاخص تحولی بنیادی و تاریخی بر محور فرامین الهی ایجاد کرده‌اند و مادران امروزی می‌توانند با الهام از سیره این زنان الهی، الگویی متوازن برای تربیت فرزندان خود برگزینند؛ چنین الگویی، پاسخی به چالش‌های تربیتی معاصر از جمله بحران هویت، سستی پیوندهای خانوادگی و کاهش معنویت در نسل جوان است. در پایان، پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های آتی در دو مسیر گسترش یابند: نخست، بررسی تطبیقی نقش تربیتی مادران در اسلام با زنان شاخص در سایر ادیان ابراهیمی برای دستیابی به الگویی بین‌المللی و بین‌فرهنگی؛ دوم، تحلیل کاربردی این آموزه‌ها در عرصه‌های تربیتی معاصر، به‌ویژه در نظام آموزشی و مشاوره خانواده، تا نتایج پژوهش از سطح نظری به سطح عملی و اجرایی منتقل گردد.

فهرست منابع

*قرآن کریم.

۱. ابن ابی الحدید، عزالدین، شرح نهج البلاغه، ج ۱۴، محیط تربیتی خدیجه (س) برای فاطمه (س) و یادکرد پیامبر (ص) از مقام او پس از رحلت.
۲. ابن ابی الحدید، عزالدین، شرح نهج البلاغه، ج ۱۶، گزارش خطبه فدکیه به عنوان نمونه‌ای از اخلاق اجتماعی و سیاسی حضرت زهرا (س).
۳. ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ج ۴، انتقال معارف اهل بیت (ع) توسط حضرت زینب (س) پس از عاشورا و تأثیر بر افکار عمومی.
۴. ابن اعثم کوفی، عبد الرحمن بن محمد. الفتوح. مترجم: عبدالحسین نوایی. ج ۵. چاپ اول. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۵ ش.
۵. ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی. الإصابه فی تمییز الصحابه. ج ۸. بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۵ ق.
۶. ابن شهر آشوب، محمد بن علی. مناقب آل ابی طالب. مترجم: محمد هادی معرفت. ج ۳. چاپ سوم. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۵.
۷. ابن شهر آشوب، محمد بن علی. مناقب آل ابی طالب. ج ۳. قم: انتشارات علامه، (تربیت علمی و معنوی فرزندان توسط حضرت زهرا «س» و پاسخ به پرسش‌های معرفتی آنان). ۱۳۷۹ ش.
۸. ابن طاووس، اللهوف فی قتلی الطفوف، خطبه کوفه و عمق علمی و معرفتی حضرت زینب (س).
۹. ابن طاووس، علی بن موسی. اللهوف علی قتلی الطفوف. قم: منشورات الشریف الرضی، (خطبه‌های حضرت زینب «س» و جلوه‌های عبادی و معنوی سخنان ایشان). ۱۴۱۷ ق.
۱۰. ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، تفسیر القرآن العظیم، ج ۳.
۱۱. ابومخنف، عمر بن محمد. عمر بن محمد ابومخنف. مقتل الحسین. مترجم: حسن بنی فضل (چاپ فارسی). چاپ دوم. تهران: دارالفکر، ۱۳۷۰ ق.
۱۲. احمد بن حنبل، المسند، ج ۴، تعبیر پیامبر (ص) درباره حضرت زهرا (س) به عنوان «بضعه منی» (پاره تن من).

۱۳. احمدی، زهرا، اثر درباره سیره تربیتی حضرت زهرا. ۱۳۹۹ ش.
۱۴. بحرانی، سید هاشم. البرهان فی تفسیر القرآن. ج ۳. قم: مؤسسه بعثه، ۱۴۱۶ ق.
۱۵. بخاری، محمد بن اسماعیل. صحیح بخاری. مترجم: محمد ابراهیم آیتی. ج ۵. چاپ دوم. تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۲ ش.
۱۶. بلوردی، مریم و گلی، مهرناز، مقاله پژوهشی درباره تربیت عبادی فرزندان. ۱۳۹۸ ش.
۱۷. پژوهشکده معارف اسلامی، مقاله شماره ۱۴۵ موفقیت تربیت عبادی ناشی از هماهنگی بین آموزش گفتاری و الگو بودن عملی. ۱۳۹۶ ش.
۱۸. جزایری، نعمت‌الله. النور المبین فی قصص الانبیاء و المرسلین. قم: منشورات الرضی، بی تا.
۱۹. جعفریان، رسول، تاریخ سیاسی اسلام، نقش فرهنگی و معرفتی حضرت خدیجه (س) در گسترش اسلام و حمایت از رسالت.
۲۰. جعفری، «بررسی ابعاد معرفتی خطبه فاطمه زهرا (س)». فصلنامه مطالعات اسلامی. ۱۳۹۶ ش.
۲۱. جعفری، «تحلیل سیره معنوی حضرت زینب (س)». پژوهشنامه معارف حسینی. ۱۳۹۸ ش.
۲۲. حر عاملی، محمد بن حسن. وسائل الشیعه. مترجم: ناصر مکارم شیرازی (ترجمه و چاپ فارسی). ج ۱۵. چاپ چهارم. قم: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۸ ق.
۲۳. حسینی، تحلیل معرفتی خطبه‌های حضرت زینب (س)، پژوهشنامه معارف اهل بیت، پژوهش معاصر درباره نقش علمی و معرفتی حضرت زینب (س) و خطبه‌های ایشان. ۱۳۹۷ ش.
۲۴. حسینی، «جایگاه علمی و تربیتی حضرت فاطمه زهرا (س)». پژوهش‌های علوم اسلامی. ۱۳۹۸ ش.
۲۵. دلایل الامامه. (ترجمه و تدوین: محقق دلایل الامامه). کشف الغمه. مترجم: مهدی قلی هاشمی. ج ۱. چاپ اول. تهران: انتشارات اسلامی، ۱۳۶۵ ش.
۲۶. دلایل الامامه. (ترجمه و تدوین: محقق دلایل الامامه). کشف الغمه. مترجم: مهدی قلی هاشمی. ج ۱. چاپ اول. تهران: انتشارات اسلامی، ۱۳۶۵ ش.

۲۷. رستمی، تحلیل معرفتی شخصیت خدیجه(س)، مجله مطالعات اسلامی، بررسی عقلانیت و معرفت دینی حضرت خدیجه(س) در پذیرش وحی و تسلی دادن پیامبر. ۱۳۹۵ش.
۲۸. شیخ صدوق، محمد بن علی بن بابویه، علل الشرایع، ج ۱، دعای حضرت زهرا(س) در شب عروسی برای دیگران به جای درخواست برای خود.
۲۹. صدوق، الأمالی، استمرار عبادت و معرفت دینی حضرت زینب(س) در سخت‌ترین شرایط کربلا.
۳۰. صدوق عارف، روح‌الله؛ زیباینژاد، احمد؛ حیدری، محمدصادق؛ صدوق عارف، حسن. قدرت پنهان؛ بازخوانی سیره حضرت زهرا(س) در مدیریت عواطف اجتماعی و تبیین جایگاه زنان ایران اسلامی در سه عرصه فردی، خانوادگی و اجتماعی. تهران: ویراستاران، ۱۴۰۱ش.
۳۱. طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۶.
۳۲. طبری، محمد بن جریر. تاریخ الأمم و الملوک. مترجم: ابراهیم آیتی (چاپ فارسی). ج ۵. چاپ سوم. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۴ش.
۳۳. طبری، محمد بن جریر، جامع البیان عن تأویل آی القرآن، ج ۵.
۳۴. عیاشی، محمد بن مسعود. تفسیر العیاشی. ج ۲. تهران: المطبعة العلمية، ۱۴۱۱ق.
۳۵. قاضی شوشتری، نورالله. إحقاق الحق و إزهاق الباطل. ج ۱۱. قم: نشر مکتبه المرتضویه لإحياء الآثار الجعفریة، ۱۳۸۷ق.
۳۶. قمی مشهدی، محمد بن محمدرضا. تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب. ج ۷. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۸ش.
۳۷. کریمی‌نیا، نقش مادران در انتقال ارزش‌های دینی، فصلنامه مطالعات خانواده، ۱۳۹۶ش.
۳۸. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ج ۳، تهران: دار الکتب الاسلامیه، نشان دادن الگو بودن عملی حضرت زهرا در عبادت و اثر آن بر فرزندان، ۱۴۰۷ق.
۳۹. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ج ۵، روایت مربوط به جهیزیه ساده حضرت زهرا(س) و زندگی زاهدانه ایشان.

۴۰. کلینی، محمد بن یعقوب. الکافی. مترجم: ابوالحسن محمد کاظم، (ترجمه فارسی موجود در موسسه آل البیت). ج ۶. چاپ دوم. تهران: موسسه امام صادق (ع)، ۱۳۷۰ ش.
۴۱. مجلسی، محمد باقر، بحار الأنوار، ج ۴۳، بیروت: دار الکتب الاسلامیه، بیان اعمال عبادی حضرت زهرا و نقش ایشان در تربیت عبادی فرزندان، ۱۴۰۳ ق.
۴۲. مجلسی، محمد باقر، بحار الأنوار، ج ۱۶، روایت ایمان و حمایت عملی حضرت خدیجه (س) از پیامبر در آغاز رسالت.
۴۳. مجلسی، محمد باقر. بحار الأنوار. ج ۲۹. بیروت: مؤسسه الوفاء، (خطبه فدکیه و عمق علمی و معرفتی حضرت زهرا «س»). ۱۴۰۳ ق.
۴۴. مجلسی، محمد باقر. بحار الأنوار. ج ۴۳. بیروت: مؤسسه الوفاء، (بیان تربیت عبادی و معنوی حضرت زینب «س» از کودکی). ۱۴۰۳ ق.
۴۵. مجلسی، محمد باقر. بحار الأنوار. مترجم: غلامرضا طباطبایی (چاپ فارسی). ج ۴۳. نوبت چاپ: پنجم. قم: دار الوفاء، ۱۴۰۴ ق.
۴۶. مجلسی، محمد باقر. بحار الأنوار. مترجم: غلامرضا طباطبایی (چاپ فارسی). ج ۴۳ و ج ۴۵. نوبت چاپ: پنجم. قم: دار الوفاء، ۱۴۰۴ ق.
۴۷. مجلسی، محمد باقر. بحار الأنوار. ج ۴۵. بیروت: مؤسسه الوفاء، (صبر حضرت زینب «س» در مصائب و رضایت به قضای الهی). ۱۴۰۳ ق.
۴۸. مجلسی، محمد باقر، بحار الأنوار، ج ۴۳، سخن امام علی (ع) درباره زندگی مشترک با حضرت زهرا (س) و هماهنگی اخلاقی ایشان.
۴۹. مرکز تحقیقات آموزش و پرورش، تربیت دینی فرزندان در سیره تربیتی حضرت فاطمه (س)، تهران - مشارکت فرزندان در مناسبت‌های عبادی و تثبیت باورهای دینی، ۱۳۹۷ ش.